

A legrégebb hazai orvosi és orvosbotanikai nyomtatványok és kéziratos munkák

The earliest medical and Phytomedicinal publications and manuscripts in Hungary

Gazda István CSc

mati@tudomanytortenet.hu

Initially submitted Sept 18, 2020; accepted for publication Sept.25, 2020

Abstract

We endeavour to provide a comprehensive summary of the medical and phytomedicinal printed materials and manuscripts written in Hungary between 1530 and 1711. Languages used were German, Latin and Hungarian. Topics focused primarily on preventing bubonic plague proliferation and presenting the therapeutic effects of medicinal herbs. In this study, we also refer to the main topics of phytomedicine horticulture.

Kulcsszavak: Magyarországon nyomtatott orvosi könyvek (1530–1711), orvostörténet, járványtörténet

Keywords: medical books, printed in Hungary (1530–1711), history of medicine, history of epidemiology

A hazánkban nyomtatott régi orvosi munkák¹

A hazánkban közreadott legkorábbi orvosi iratok többsége a vissza-visszatérő pestisjárványok kapcsán jelent meg.²

A maga korában forradalmi újításnak számított a stájer származású **Hans Saltzmann**-nak, Szeben város tisztí főorvosának intézkedése, aki az 1510. évi pestisjárvány idején szigorú karantén alá vonta a várost, megakadályozva ezzel a járvány bejutását a falakon belülről. „Elértem, hogy egyetlen ember sem fertőződött meg a városban vagy a környékén.” Ő volt az első, aki orvosi céllal karantént alkalmazott – sikerrel.³ Ekkor jelent meg Bécsben latin nyelvű kiadványa a pestistől való tartózkodásról és lehetséges

¹ A legrégebb hazai orvosi nyomtatványok klasszikus összegzői: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I–IV. (Kétnyelvű kiadás). Budapest, 1960–1970. Medicina.; Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I–V. (2. bőv. kiad.). Budapest, 1995. HOGYF.

² Néhány fontos járványtörténeti feldolgozás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A magyarországi járványok történetéből. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 196–207. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.); Vekerdi László: Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. Sajtó alá rend.: Gazda István. Lektorálta: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti Intézet. 94 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.); A járványtörténeti kutatásokat segíti: Réthly Antal (összeáll.): Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962. Akadémiai. 450 p.

³ <https://magyarhang.org/kultura/idogep/2020/04/26/az-orvos-aki-a-mohacsi-vesz-elott-karantennal-mentett-meg-egy-egesz-varost/>

gyógyításáról.⁴ Ferdinánd osztrák főherceg, majd cseh és magyar király kérésére 1521-ben Bécsben is kiadta a kötetet, amely az első Magyarországhoz is kötődő pestisregimennek tekinthető.⁵

A később a bécsi egyetem rektoraként és I. Ferdinánd udvari orvosaként is tevékenykedő Saltzmann mellett még érdemes szólnunk a felső-magyarországi Lőcséről származott **Sebastian Pauschnerről**,⁶ aki Krakkóban tanult, s ott matematika könyvet is kiadott. Elsősorban szepesi szász orvosdoktorként ismerjük, 1530 körül Brassóban és Nagyszébenben is városi orvos volt.⁷ Utóbbi helyen adta ki 1530-ban a pestisről szóló könyvecskéjét. Egyebek között Sepsi Laczkó Máté krónikája megemlékezik az 1530-as nagy erdélyi pestisjárványról,⁸ ez is igazolja Pauschner 1530-as járványellenes kötete kiadásának szükségességét.

Az 1534-ben elhunyt tudós szerző 1530-as műve számít a Kárpát-medencében az első nyomtatott orvosi könyvnek, amelyből sajnos csupán egy későbbi, betűhűnek tartott, kéziratos másolat maradt ránk.⁹

Az ezt követő évekből az első, magyarul nyomtatott orvosi szöveg **Sylvester János** Új-Testamentum fordításának (1541) jegyzetanyagában maradt ránk.¹⁰

Brassóból származik a Bázelen tanult, Galénosz-követő **Kyr (Chyrzer) Pál**, aki szülővárosában a Honterus által alapított iskolában, majd Sárospatakon tanított. Kyr afféle orvosi magániskolát is fenntartott, amely a Moller Károly-féle neves felvidéki orvosi iskola elődintézményének tekinthető, ez az intézmény a külföldi orvosi tanulmányok megkezdéséhez készítette elő a diákokat. Kyrnek az egészség tudományáról írt tankönyve fennmaradt (Brassó, 1551),¹¹ ezt a táplálkozásról és élelmiszerekről szóló művét a tanulóifjúságnak ajánlotta. Annak sárospataki példányában olvasható az ott tanító Balsarati Vitus János orvos több bejegyzése is.¹²

1563-ban a Szepességben nagy pestisjárvány dült, Hain Gáspár 1616-os lőcsei krónikája¹³ visszaemlékezett arra, hogy Kassán, Bártfán, Eperjesen, Szébenben és Lőcsén, valamint a Szepesség más helyein sokan haltak meg a járvány következtében. Bél Mátyás 1735-ben megjelent *Adparatus ad historiam Hungariae* c. munkájában Závodszy egykori krónikájára utalva írta az 1563-as járványról, hogy: „A döghalál embert és állatot irtott, igen sokszor vízhiány miatt haltak meg, sőt még a fű is a legtöbb helyen kigyulladt és a nagy szárazság miatt kiégett”.

Ehhez a járványhoz kapcsolódóan – a már említett – Balsarati Vitus János is írt kötetet. Ő Padovában tanult, IV. Pál pápa udvarában folytatott orvosi gyakorlatot, majd idehaza Perényi Gábor udvari orvosa lett

⁴ Saltzmann, Johannes: *De praeservatione a pestilentia et ipsius cura opusculum*, Viennae Austriae: Hieronymus Vietor, 1510. Lásd: Saltzmann, Hans: *Pestis elleni rendelkezések*. Ford.: Rákóczi Katalin. In: *Medicina renata. Reneszánsz orvostörténeti szöveggyűjtemény*. Szerk.: Magyar László András. Budapest, 2009. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 86–90. [

⁵ I. Ferdinánd 1562-ben adta közre „Infections-Ordnung”-ját, s a későbbiekben is több hasonló uralkodói rendelet jelent meg.

⁶ Róla és az 1711 előtt működő magyarországi természettudósokról lásd bővebben: Waculik Margit (szerk.): *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század*. Budapest, 1984. Gondolat. 536 p. (Nemzeti könyvtár)

⁷ Borsa Gedeon: Sebastian Pauschner. Az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái = *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 27 (1963) pp. 257–271.

⁸ Csak jóval később, 1857-ben jelent meg Kolozsvártott.

⁹ Az itt bemutatott művek pontos címléírása az RMK és RMNy kötetekben és azok digitális feldolgozásaiban található meg.

¹⁰ Bartók István „Kiknek inai helyekről el indultanak vala és és meg bakattanak vala” Betegségek meghatározása Sylvester János Újszövetség-fordításában (1541). = *Magyar Orvosi Nyelv* 13 (2013) No. 1. pp. 5–10.

¹¹ Offiner, Robert: *A XVI. századi erdélyi szász orvosok nyelve és Paulus Kyr egészséggtankönyve (Brassó 1551)*. = *Magyar Orvosi Nyelv* (2) 2014, 99–106.; Kyr Pál művét részletesen ismertette Weszprémi István négykötetes orvosi életrajzi lexikona II. kötetében.

¹² Vö. Ritoókné Szalay Ágnes: *Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században*. = *Comm. Hist. Artis. Med.* 78–79 (1976) pp. 13–42.

¹³ Hain Gáspár lőcsei krónikája. Kiad. Bal Jeromos –Förster Jenő –Kauffmann Aurél. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse, 1910–1913.

1560-tól 1567-ig, később a sárospataki kollégium rektora. Balsaráti kezdeményező szerepet vállalt abban – hasonlóan a brassói Kyr Pál orvosdoktorhoz –, hogy az orvosi pályára készülő, felsőbb osztályokban tanulók részére megszervezze az orvosi ismeretekre való felkészítést. 1564-ben egy latin nyelvű pestiskönyve jelent meg Perényi finanszírozásával, majd egy magyar nyelvű sebészetet is írt. A művekből sem kéziratos, sem nyomtatott példány nem maradt fenn. Sebészeti kézirataira sokan hivatkoztak, sokan keresték a református kollégiumok könyvtáraiban, kézirattáraiban, de nem bukkantak nyomára. Az orvostörténész Daday András szerint Vay Judith kéziratos *'Hasznos Könyv'*-ében (Sárospatak, 1614) annak főbb elemei megtalálhatók, különösen, amikor a különböző sebek és sérülések ellátására vonatkozó tanácsokat ad.¹⁴ A kutatók véleménye szerint Szikszai Fabricius Balázs szótárában¹⁵ is fellelhető Balsaráti kéziratainak néhány fontos kitétele.

A régi magyarországi orvosi munkákban külön egységet képeznek azok az orvosi vitairatok, amelyek **Marcello Squarcialupi** és **Giovanni Muralto** folytatott Simon Simonius-szal, akik az erdélyi fejedelem, egyben lengyel király udvari orvosai voltak. A hat évig húzódó szakmai vita középpontjában Báthori István betegsége és halála áll. Az orvosi vitairatok 1584 és 1589 között jelentek meg.¹⁶

1577 táján íródott Várad Lencsés György (1530–1593) – Báthori Kristóf felesége főudvarmestere – nagy orvosi összefoglalója *'Emböri testnek betegségiről való orvosságok'* címen. Ezt a kéziratos munkát *'Ars Medica'* címen szokták említeni. A kézirat több száz növénynek vagy növényi résznek a különböző betegségek (tünetek) gyógyításában való felhasználását tárgyalja korának tudományos színvonalán, mintegy 940 lap terjedelemben.¹⁷

Várad Lencsés tanítómestere a Nádasdy Tamás sárvári udvarában élt diplomás orvos, egyben barátja, Szegedi Körös Gáspár volt, akinek a szellemiségét követve állította össze és 1577 táján Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájába kiadás céljából le is adta hatkötetes kézirata Várad Lencsés. *Ez lett volna az első magyarul írt nyomtatott orvosi nagymonográfia.* Nem tudjuk, hogy Várad Lencsés mennyiben használta fel művében Szegedi Körös tudományos hagyatékát. Várad Lencsés kézirata fennmaradt, Szegedi Körös feljegyzései viszont elkallódtak.

Frankovics Gergely gyógyítással foglalkozó evangélikus pap Németújvárott 1583-ban, majd Monyorókeréken 1588-ban kinyomtatott, a gyógynövények hasznait orvosi szemszögből bemutató munkája *az eddig ismert legrégebbi magyar nyelvű, nyomtatott orvosi könyv.* Szerzője valószínűleg borbélyorvos volt, s Sopronban működött.¹⁸ A munkáról nem volt túl jó véleménnyel Szabó Károly, mikor ezt írta: „Ezen valódi nyegle kuruzsló, s nem orvos által írt, babonával és képtelenségekkel teljes munkát bőven ismerteti s belőle mutatványokat is közöl Sadler József *'A növénytan tört. honunkban a 16-dik században'* című értekezésében”.¹⁹ A mű szerzője 132-féle füvet és virágot ajánlott 32-féle betegség ellen.

A kiadvány lényegében Méliusz Juhász Péter *Herbáriumának* (1558) és Beythe András *Füveskönyvének* (1595) rokona. Elsősorban nyelvtörténeti értéke van. *Ez Magyarországon a XVI. században megjelent egyetlen rézmetszetekkel illusztrált nyomtatvány,* a fennmaradt metszetek száma: 8.

¹⁴ Lásd: Daday András: *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Sajtó alá rend.: Gazda István. Budapest, 2002. Akadémiai Kiadó. 596 p. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára)

¹⁵ *'Nomenclatura seu dictionarium Latino–Ungaricum'* (Debrecen, 1590)

¹⁶ Lásd – egyebek között – Kapronczay Károly: *A magyar–lengyel és lengyel–magyar orvosi–közegészségügyi kapcsolatok múltjából* (1945-ig). Lektorálta: Petneki Áron. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 2013. MATI. 287 p., 56 t. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 96.)

Muralto kiadványának a szövege: <https://eda.eme.ro/xmlui/handle/10598/15635>

¹⁷ Szabó T. Attila: *Várad Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században, az Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica (1577 k.) tükrében.* = Magyar Orvosi Nyelv 13 (2013) No. 2. pp. 82–91.

¹⁸ vö. Borsa Gedeon: Frankovith Gergely. = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 3 (1956) pp. 133–140.

¹⁹ Sadler dolgozata a K. M. Természettudományi Társulat I. évkönyvében látott napvilágot 1845-ben.

A XVII. század legkorábbi magyarországi orvosi vonatkozású nyomtatványa 1616-ban jelent meg Bártfán, szerzője: **Czabán Ábrahám**, a kiadvány témája ismét a pestis elleni védekezés, nyelve latin. Czabán a Berzeviczy családnál volt tanító.

A következő hasonló mű Lőcsén került ki a sajtó alól 1617-ben, szintén latin nyelvű, és egészségügyi tanácsokat tartalmaz, mégpedig a híres salernói iskola Európa-szerte elterjedt javallatait.²⁰ E latin nyelvű munka magyar fordításban 1693-ban és '94-ben látott napvilágot.

Az ezt követő években **Spilenberger Sámuel** három orvosi témájú kiadványa jelent meg Lőcsén, az első latin nyelven a pestis elleni védekezésről,²¹ a második annak német nyelvű változata (mindkettő 1622-es),²² a harmadik ismét latin nyelvű, s 1634-ben került ki a sajtó alól, amely nem más, mint a korábbi bővített kiadása. A művek a járvány elleni védekezésről szólnak. Elkelték a tanácsok, mert ahogyan Pethő Gergely 1660-as krónikájában olvashatjuk erről az időszakról: „Éhség és döghalál halhatatlan szörnyű nagy vala a' minémü ennek előtte talán soha Magyar Országban nem volt, kit az ő iszonyúságának szörnyűsége miatt le sem mertek írni. Mert nem is hinnék-el az utánunk következő emberek”²³. Az egykori leírások szerint csak Debrecenben kétezren, Lőcsén 1700-an haltak meg, s a járvány még Lengyelországba is áterjedt.

Csanaki Máté Kolozsvárott magyar nyelven írt 1634-ben a pestis okairól és lehetséges orvoslásáról. A kötetet a szerző Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak ajánlotta. Fennmaradt egy brassói feljegyzés, amely a dühöngő pestisről szól, bizony a városban abban az évben 11 ezer embert vitt el a járvány. Csanaki Máté Nagyszombatban, Pozsonyban és Sárospatakon tanult, majd tíz évet töltött külföldön, ahol több egyetemen megfordult. 1629-ben mint orvosdoktor tért haza, s előbb Sárospatakon, majd Erdélyben I. Rákóczi György udvarában volt orvos. 1633–34-ben a pestisjárvány idején, amint a könyv ajánlásából kitűnik, személyesen gyógyította a kolozsvári diákokat.

1638-ban **Laskai János** vitába szállt Csanaki munkájával, előbbi elsősorban a járvány elől történő védekezést, esetleg a menekülést tartja a legcélszerűbbnek, Csanaki pedig úgy véli, hogy a pestis elől nem lehet elmenekülni: „...egyáltalában nem szabad keresztény embernek a pestis előtt elfutni”. Szóval tiltja a századok óta alkalmazott hatékony védekezést, a menekülést, amely többnyire a járvány tovább hurcolását is előidézte.

1644-ben Lőcsén jelent meg az első hazai, még latin nyelvű gyógyszerkönyv, szerzője ismert személy volt, a Wittenbergben tanult **Ruland János Dávid** (Ruland Márton doktor fia). Ő elég furcsa módon 'Pharmacopoea nova' címmel egy egész könyvet szentelt a bélsár és a vizelet gyógyszerként való felhasználásának. Az emberi vizeletet például a következő bajok ellen ajánlotta: a szem mindenféle baja, lázak, vízkóróság, nedvező rühesség, a fül daganata, nedvezése, folyása, sárgaság, pestis és még legalább húsz egyéb baj ellen.

Weber János (Wesselényi Ferenc és Széchy Mária orvosa) Bártfán 1644-ben németül írt munkájában gyógyszereket ajánlott a pestis megelőzésére, később a munka biblikus cseh nyelven is megjelent. Egy iglói feljegyzés szerint akkor a városban kétezren váltak a pestis áldozatává. Erdélyről Georg Krauss nyomtatásban megjelent krónikája²⁴ az 1644-es évi szomorú eseményekről ezt jegyezte fel: „A pestis

²⁰ Ford.: <https://docplayer.hu/9162876-Muhely-a-salerno-i-orvosi-iskola-tanacsai.html>

²¹ Őri Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 2005. pp. 115–162.

²² Szövegkiadását bő jegyzetekkel, az orvosságok és a gyógynövények pontos meghatározásával Horvay Róbert publikálta: Karpathenland, 1932. pp. 16–23.

²³ vö. Rövid magyar cronica, sok rendbéli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegettetet és irattatot Pethő Gergelytől. Bécsben [Wien], 1660. Cosmerovius Máthé. (RMK I. 955.)

²⁴ Krauss, Georg: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers ... 1608-1665. Herausgegeben vom Ausschusse des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1–2. Wien, 1862., 1864. (Fontes rerum Austriacarum III., IV.)

hevesen dühöng Magyarországon, úgyhogy sok előkelő emberek, egyházi és iskolai személyek annyira elhaltak, hogy egyes helyeken állásuk betöltése lehetetlen volt, és így arra érdemtelenek kerültek állásba; iszákosok, renyhék, jutottak gazdag javadalomhoz. A pestis rövidesen Lengyelországban, Sziléziában és Erdélyben is kitört, elsősorban Segesvárott, ahol igen hevesen dühöngött, és itt 4673 ember halt meg”. Figyelemreméltó a személyi higiénia és a közegészségügyi rendszabályokra való utalásai.

Weber 1645-ben Bártfán magyarul is kiadta a kötetét. Erről az évről Christian Genersich késmárki krónikájában²⁵ leírta, hogy a pestist „a hadi népség hozta Lőcsére, ahol júniusban való kitörése után 2214 ember halt meg; itt Késmárkon csak szeptemberben lépett fel. Sokan Rókusba, Vorbergbe menekültek a hegységbe, valamint Lengyelországba. Itt mégis 572-en haltak meg, akik közül azonban csak 212-öt temettek el egyházi szertartással.” Hain Gáspár ezt jegyezte fel az októberi lőcsei eseményekről: „Újabb pestis halálozások a városban. Ebben az évben 2214-en haltak meg, és csak 109-en születtek”. Jogos volt tehát, hogy Weber két kiadásban is megjelentette pestis-könyvét Bártfán.

A nemzetközi hírű németalföldi alkimista, van Helmont két orvosságról írt, és ennek alapján készítette el Trencsénben 1646-ban **Puecher János** orvosi tanácsait. Művében részletesen tárgyalja, hogy ezeket a gyógyszereket van Helmont mely betegségekre ajánlja.

1661-ben a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg ismét egy rövid tracta a pestis elleni védekezésről. A kötet kiadását indokolja, hogy 1660-ban Erdélyben 10 ezer pestises halálesetről tudunk, s a járvány a következő évben is szedte áldozatait. Az 1661-es év végén Erdélyben jegyezték fel a pestis „uralgását”, sok más mellett Krauss írta ennek az évnek a decemberi eseményeiről: „Tekintet nélkül a tél hidegére, a pestis uralgott, és az állatok is pusztulnak”. A krónikások azt is feljegyezték, hogy 1661-ben a török seregekben és a császári táborban is nagy pusztítást végzett a pestis.

1664-ben a neves szerző, **Komáromi Csipkés György** több mint száz oldalas műve került ki a sajtó alól, amely ismét a pestis természetét, okait és az ellene való védekezést tárgyalja. Komáromi Csipkés nem volt orvos, hanem jeles tanára a debreceni kollégiumnak, egyben jó barátja Apáczainak. Ő volt azon kevesek egyike, aki az üstökösökről reális tudományos munkát írt. Önálló kiadványainak száma meghaladja a hatvanat. Komáromi Csipkésnek a pestis elleni védekezés fontosságát tárgyaló munkája mögött az áll, hogy ebben az évben ismét felütötte a fejét a pestis. Érsekújváron márciusban több mint húsz ember lett a járvány áldozata, április és október között viszont Lőcsén ennél több áldozatot szedett, ahogyan arról Hain Gáspár tudósítása beszámol.: „Áprilisban a pestis felütötte fejét és a város körüli majorokban több temetlen, pestisben elhaltakat találtak. Evvel kezdődött itt a pestis. Május: a pestis jobban terjedt. Augusztus, szeptember: a járvány a legerősebb volt és szeptemberben 212-en haltak meg, októberben 20-án 15 a halottak száma és az az egész hónapban 191-en haltak meg. A pestis főképp Lőcsén, Késmárkon, Podolinban és Káposztafaluban pusztított”. Az ezt követő években többször is visszatért a pestis, 1676 és 1679 között pl. csupán Pozsonyban 11 ezer halálesetet jegyeztek fel. Az 1679-es szepességi járványokról írta Hain: „Ebben az évben egész Magyarországon nagy volt a pestis áldozatainak száma. Eperjesen több mint 4000, Bártfán 2700, Szepesváralján 1500, Besztercebányán több mint 4000, Pozsonyban 9000, Sopronban 3000 és Bécsben több mint 100 ezer ember pusztult el. Lőcsét a jó isten megkímélte, mert itt csak 400-an felül volt a halottak száma. Késmárk is jól menekült meg”.

Jogos, hogy ezekhez az eseményekhez kapcsolódóan Nagyszombatban 1680-ban egy – szerző nélküli – munka jelent meg ismét a pestis elleni védekezésről.

²⁵ Genersich, Christian: *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen.* 1–2. Kassa, 1804. Landerer.

1690 azért jelentős évszám, mert számos betegség esetében ad segítséget a magyar nyelven olvasók számára **Pápai Páriz Ferenc**, a nagyenyedi kollégium professzora, Apafi Mihály fejedelem és Bornemisza Anna fejedelemné orvosa. *'Pax Corporis'* című, a későbbi években mintegy tizennégyszer megjelent munkája. A mű első kiadása Kolozsvárott látott napvilágot, ez volt az első magyar szerző által írt magyar nyelvű orvosi kézikönyv, amely nemcsak nyelvi, hanem tartalmi szempontból is úttörő vállalkozás volt.²⁶

A jeles szerző előszava szerint a „házciselédes gazdáknak s gazdaasszonyoknak s az ügyefogyott szegényeknek” szánta művét. Az általa ajánlott orvosszerek legnagyobb része megtalálható volt a háztartásokban és a házi kertekben. Pápai Páriz műve nagyszámú kiadása közül könyvészetileg a legértékesebb a Tótfalusi Kis Miklós által készített 1695-ös. Más munkájában (1709) ő is igyekezett tanácsokat adni a pestis elleni védekezésről.²⁷

1690–92-ben a ragályt – a historikusok véleménye szerint – a Belgrádból hazatérő sebesültek hurcolták be az országba. Csak Savoyai Jenő seregében 30 ezer haláleset fordult elő. Nem véletlen, hogy 1692-ben adatott ki I. Lipót pestisrendelete.

Felvinczi György – aki nem volt orvos – 1693-ban és '94-ben a korábban már említett salernói iskola egészségügyi szabályait a Kolozsvárott és Lőcsén megjelent munkájában adta közre *'Az Angliai országban lévő Salernitana scholának jó egészségről való megtartásának módjáról írott könyve'* címmel. A szerző tévesen tette Angliába ezt az intézményt, hiszen a mű a Nápolytól mintegy 45 km-re fekvő salernói orvosi iskola tanácsait, rendtartását tartalmazza. Az eredeti mű Európában 200-nál több kiadásban, illetve fordításban jelent meg. A 103 strófából álló tanköltemény külön érdekessége, hogy a magyar és a latin részek felváltva olvashatók, míg a második kiadásból a latin részt már kihagyták. A fordítás helyett talán helyesebb, ha így fogalmazunk: „hazai viszonyokra való alkalmazás”.

1707-ben Nagyszebenben egy, a skorbuttal foglalkozó kis kötetet adott közre latin nyelven **ifj. Köleséri Sámuel**, ez az ún. szárazföldi skorbutról szól, amelyet Magyarországon csömörként emlegettek. A dolgozatot valószínűleg Németalföldön írta a tanulmányaihoz kötődően. Magyar László András véleménye szerint: Köleséri – akinek orvosi diplomája valószínűleg nem volt – polihisztorként, mineralógusként, régészként, numizmatikusként és bányászati szakíróként sokkal jelentősebb életművet alkotott, mint orvosként. Igaz, orvosként is kétségtelenül kora színvonalán állt, közegészségügyi tevékenysége pedig – erdélyi viszonylatban – valóban jelentősnek tartható.²⁸

1707-ben a Duna mentén számos maláriás megbetegedést is feljegyeztek. 1709-ben – ugyancsak Nagyszebenben jelent meg a *Pestis dacicae*, ifj. Köleséri Sámuel másik munkája, amelyben tudósított az Erdélyben pusztító járványról, amelyért a helybeliek a vámpirokat okolták. Köleséri a korban uralkodó mechano-jatrikus iskola elveit vallotta, a szervezetet olyan statikai, hidraulikai és aerodinamikai mechanizmusnak tartotta, amelynek működését elsősorban fizikai, másodsorban pedig kémiai folyamatok irányítják.

1706-ben Lőcsén jelent meg **Schwab Keresztély Joachim** pestiskönyve, 1711-ben pedig Debrecenben a Franekerben tanult **Herczeg János** hasonló témájú munkája.

²⁶ A róla szóló talán legjobb modern monográfia: Nagy Géza: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. Kriterion. 823 p.

²⁷ Pataki Jenő: Pápai Páriz Ferencz orvosi tanácsai a pestistől való védekezésről. = Erdélyi Orvosi Lap 1 (1920) No. 4. pp. 76–77. – Kötetben: Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2004. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 228–230. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 37.); átdolg. kiad.: Bp., 2009.

²⁸ Lásd még: Köleséri Sámuel tudományos levelezése, 1709–1732. Összegyűjt.: Jakó Zsigmond, szerk.: Font Zsuzsa, a lat. szöveget gond. és a regesztákat írta: Magyar László András. Kolozsvár, 2012. Erdélyi Múzeum-Egyes. 251 p. (Kölesériana)

Ebben az időszakban, 1708–11 között pestis és fekete himlő is uralgott az országban. A pestisről fennmaradt Szaniszló Zsigmond naplójából egy feljegyzés, amelyet Torma Károly közölt le 1889–1891 között.²⁹ Az 1709-es feljegyzés így hangzik: „Még Huszton létemkor hallottam, hogy Erdélyben szerfelett való pestis grassált, kivált az Küküllő mellett. Magyarországon is nagy volt; Kecskeméten, Kőrösön, ott széllyel igen uralgott, most Debreczenben is igen hálnak; Nyíregyházán is nagy volt; ott (így) a Tisza mellett igen hálnak. Itt is az szomszédban, Ajakon, régen halogatnak”.

Bizony a Rákóczi-szabadságharc sikereit tönkretette a Magyarországon és Erdélyben dúló pestisjárvány, amely az 1711 előtti években fél millió halálesetet követelt. Érsekújvár felszabadítása azért hiúsult meg, mert Rákóczi 16 ezer főnyi serege 3 ezerre csökkent a pestis miatt. Az ország lakossága szinte megtizedelődött (az áldozatok számát 300–400 ezer közöttire tehető), a kuruc hadsereg létszáma pedig az eredeti negyedére csökkent.

Takáts László orvostörténész véleménye szerint az egykori iratok adatai arról győznek meg bennünket, hogy a Rákóczi-kor nagy csapását jelentő és a szabadságharc sorsát végleg megpecsételő pestisjárvánnyal szemben sokoldalúan próbáltak küzdeni.³⁰ A történész Márki Sándor írta Rákóczi monográfiájában:³¹ „Utóbb tett hivatalos becslés szerint a pestis Magyar- és Erdélyországban 410 ezer embert ragadott el; maga a szabadságharc 85 ezer életbe került”.

A kéziratban maradt orvosló könyvek érdekesebbjei

Az 1577 táján íródott **Váradi Lencsés György-féle** kéziratot már említettük.

1660-ból fennmaradt egy teljes gyógyszerészeti kézirat, mintegy a sok-sok későbbi *'Szegények patikája'* alapanyaga,³² s fennmaradt egy nyomtatott töredékes változata is.³³ Szerzője képzett tudós ember volt: a luxemburgi származású jezsuita, **Johann Misch**, aki a Nagyszombatban működött nyolc éven át az egyetemen matematikatanárként, a gyógyszertárat is vezette, az ottani kalendáriumot pedig Astrophilus néven jelentette meg.³⁴

1677-ben Fogarason készült **Apafi Anna** (sz. 1635), I. Apafi Mihály fejedelem nővérének Orvosságos Könyve.³⁵ Ez a munka Matthiolus könyvének alapján, Újhelyi István közreműködésével készült. A 139 oldalas kézirat nemcsak a gyógyítást szolgálja, egyes fejezetei vallásos imádságokat is tartalmaznak. Apafi Anna *Orvosságos könyvének* egyes részletei megegyeznek a *'Házi különös orvosságok, melyek az Orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vigasztalanokra'* c. népszerű kézirat szövegével, azonban sok olyan leírást is találunk benne, melyek nem találhatók meg az említett munkában.

²⁹ Torma közlése a Történelmi Tárból jelent meg folytatásokban.

³⁰ Lásd: Takáts László: A Rákóczi-szabadságharc egészségügye. A bevezető tanulmányt írta: R. Várkonyi Ágnes. Az eredeti munka kiegészítve: Takáts Endre tanulmányával. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Piliscsaba – Budapest, 2003. MATI – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. 163 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 44.)

³¹ Márki Sándor. II. Rákóczi Ferenc. 1–3. Budapest, 1910. 2054 p. (Magyar történeti életrajzok)

³² Kiss István – Tavasz Mariann – Kiss Gergely: *Johann Misch Astrophilus „Szegények patikája” műve magyarul. Egy elveszett vagy lappangó könyv másolt, teljes kézirata 1660-ból.* = Orvosi Hetilap 152 (2011) No. 27. pp. 1093-1097.

³³ A legismertebb ilyen témájú hazai munka Perliczy János Dániel jóvoltából készült, 1740-ben.

³⁴ A csillagászati műveknél is szólunk róla. (– a szerk. megj.)

³⁵ Újhelyi István: *Orvosságos könyv Apafi Anna számára 1677.* In: Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk.: Hoffmann Gizella. Budapest, 1989. pp. 295–334. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9.) – A kötetben van több olyan kézirat is, amelyet ehelyütt nem idézünk. (– a szerk. megj.)

Szintén kéziratban maradt reánk **Báró Csömöri Zay Anna** (?– 1733), Vay Ádám özvegyének 1712–1718 között írt 140 oldalas, 470 receptet tartalmazó *'Orvos könyv'*-e.³⁶ A címlap szerint, Matthiolus munkájának az 1690. évi cseh fordítása alapján íródott, ezt ültette át Zay Anna magyar nyelvre, és bővítette ki saját receptjeivel. Az átvett anyag nem teljes szolgai fordításnak felel meg, hanem „öszveszedeggetetés és bővítettetés”, vagyis kiegészítve saját tapasztalataival és szerzett gyakorlati ismereteivel.

A főúri udvarokban készült kéziratok munkákon kívül, a gyógyítással is foglalkozó szerzetesrendek, az ún. „fráter aromaticusok” is gyakran másolgattak fűvész- illetve gyógyítással kapcsolatos munkákat. Ezek közül megemlíthetjük a csíksomlyói Ferences rend egykori tagjának, **Kájoni János** szerzetesnek 1673-ban kézzel írt *'Magyar Herbárium'*-át. Alapos és gondos összeállítást bizonyít a 64 oldalon bemutatott 244 gyógynövény latin és magyar elnevezése, rövid leírásuk és hasznuknak bemutatása. Kájoni által 1673-ban kézzel írt 67 oldalas *'Magyar herbárium'* 244 gyógynövény leírását, hasznát tartalmazza. Kájoni János **1675**-ben nyomdát alapított **Csíksomlyón**, egyrészt, hogy saját műveit, másrészt az iskolának szükséges tankönyveket kinyomtathassa. Sajnos herbáriumának kinyomtatására nem került sor.

A nagyszámú további kéziratok orvosló kötet között említendő még **Szentgyörgyi János** 1619 körül írt munkája,³⁷ **Pettényi Borbély Márton** 1683 és 1701 között papírra vetett műve,³⁸ valamint **Beckereki Váradi Szabó György** 1668 és 1703 között készített kézírata.³⁹

Nyomtatott orvosbotanikai és kertészeti munkák⁴⁰

Az orvosi kiadványokhoz szorosan kapcsolódnak a gyógynövényekkel foglalkozó botanikai munkák. Ilyen jellegű gyógynövény-kötetekből több értékes összeállítás is készült Magyarországon. A legkorábbi **Méliusz Juhász Péter** jól ismert 1578-as kolozsvári kiadványa, a *'Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól'*, amelynek különlegessége, hogy magyar nyelven foglalja össze a gyógynövényeket, mégpedig a legjelesebb európai „doctoroc” könyveiből. A munka elsősorban Galénosz, Plinius, Lonicerus, Dioszkoridész, Hieronymus Bock és mások klasszikus műveire épül. A herbárium alcíme pontosan tájékoztat tartalmáról: a „fák és füvek” a teljes növényvilágra utalnak. A „nevek” jelentik a megismerés kulcsát. A növények „természete” az elméletre, a növények „haszna” a gyakorlatra utal. Tíz virágtalan növény, 403 virágos növényfaj, 43 természetett változat, tehát közel félezer növényrendszertani egység (taxon) azonosítása sikerült a kötetben olvasható 625 különböző „tudományos” (latin és görög), 327 német és 1236 magyar növénynév, illetve ezek leírásai alapján. A lajstromokban a növények neve latinul,

³⁶ Zay Anna: *Herbárium 1718*. A bevezető tanulmányt írta Fazekas Árpád. Nyíregyháza, 1979. 151 p. (Folia Rakocziana 2.); Lásd még: Szabó T. Attila – Sz. Tóth Magda: Zay Anna herbáriumának gyógynövényei. = *Orvostörténeti Közleményei* 100 (1982) pp. 89–101.

³⁷ Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve* (1619. k.). In: Hoffmann id. munkája pp. 173–201.

³⁸ Pettényi Borbély Márton orvosló könyve 1683–1701/1983. In: Szlatky Mária (szerk.): „Minden doktorságot csak ebből kérésérték.” Szemelvények orvosi kézikönyvekből. Budapest, 1983. Magvető. pp. 165–225.

³⁹ Beckereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség* (1668–1703) In: Hoffmann id. munkája pp. 341–434.

⁴⁰ Összefoglaló művek: August Kanitz: *Geschichte der Botanik in Ungarn* (Skizzen). Hannover – Pesth, 1863. Wilh. Riemschneider – Rath Mor. III, 199 p.; August Kanitz: *Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik*. Beigedrukt sind einige, theils wenig gekannte, Theils ungedruckte botanische Aufsätze ungarischer Botaniker. Aus dem XXXIII. Bd. der *Linnaea* besonders abgedrukt. Halle, 1865. Gebauer Schwetschké'sche Buchdr. IV, 264 p.; Gombocz Endre: *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói*. Bp., 1936. MTA. 636 p. Új kiad.: Sopron, 2007.

magyarul és németül, továbbá a betegségek szerint van ábécérendbe sorolva; a mű hozzávetőleg 2000 magyar növénynevet őrzött meg.⁴¹

A mű szerzője, Méliusz (Melius) Juhász Péter kálvinista teológus, teológiai író, egyháztudós, hitvitázó, református püspök volt és – e munkája alapján – Herbárium-író, herbalista is. Elemi tanulmányait a Sylvester testvérek iskolájában Sárváron végezte, felső fokon Wittenbergben a kor egyik legnagyobb pedagógus egyénisége, Philippe Melanchthon mellett tanult. 1558-ban került Debrecenbe előbb lelkésznek, majd 1562-től volt püspök. A *Herbárium* az egyetlen fennmaradt világi munkája. Külön érdekessége a kötetnek, hogy megjelenését egy asszony, özvegy Heltai Gáspárné nyomdatulajdonos, tette lehetővé.

Botanikai irodalmunk hazai megfigyeléseken alapuló remek kiadványai születtek **Beythe István** és tudós kollégája, az abban az időben Batthyány Boldizsár vendégeként Nyugat-Magyarországon kutató holland botanikus, Carolus Clusius jóvoltából. Az első munka 1583-ban jelent meg Németújvárott, amely a fontosabb magyarországi növények latin–magyar névjegyzéke. Ez Beythe István és Clusius közös kutatási eredménye, amely a következő évben, Antwerpenben újra megjelent Clusius 'Rariorum aliquot stirpium ... historia' (Néhány ritkább növény ... leírása) című munkája függelékeként. Ezt Czittinger Dávid német nevekkel kiegészítve 1711-ben Frankfurtban újra megjelentette. Clusius tágabb baráti köréhez tartozott a többnyire Bécsben élt humanista tudós, Zsámboki János, azaz Sambucus, a neves humanista tudós, aki több orvosi kiadvánnyal is gazdagította ezt a szakmát,⁴² de művei nem magyar nyomdák termékei. Ennek a tudóskörnek volt tagja Mélius wittenbergi egyetemi társa, Purkircher György is, aki maga is tartott fenn botanikus kertet.⁴³ Neki is szól Bél Mátyás megállapítása: „mindig akadtak olyan kiváló férfiak, akik külső segítség nélkül, saját erejükből létesítettek orvosi kerteket a tudomány hasznára”.⁴⁴ Clusius '*Historia rariorum...*' c. művéből kitűnik, hogy ő Purkirchertől kapott olaszországi babokat, s miután azokat hazánkban meghonosította, két fajtát róla nevezett el: 'Phaseolus maior varius sive Purkircherianus' és 'Phaseolus I. sive Purkircherianus'.

A tudóskör tagja volt az orvostudományban és az üstökösök magyarzatában is kiemelkedőt alkotó Dudith András, aki Páduában tanulta az orvostudományt Purkircherrel együtt, akárcsak Jordán Tamás.⁴⁵ Ehhez a pozsonyi baráti tudóstársasághoz tartozott a németújvári főúr, Batthyány Boldizsár, valamint a

⁴¹ Melius Péter: Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bev., magyarázó jegyz. és sajtó alá rend.: Szabó T. E. Attila. Közrem.: Kabán Annamária, mutatók: Sz. Tóth Magda. Bukarest, Kriterion, 1979. 517 p., 6 t.;

Herbarium az fák, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Magyar nyelvű, és ez rendre hozta az doctorok könyveiből az Horhi Melius Peter. A mell. Szabó T. Attila tanulmánya, a faksimile szövegét közzéteszi: Kőszeghy Péter. Hasonmás kiad. Budapest, 2002. Balassi – MTA Irod. Int. – OSZK. [38] p., 188 fol.; + mell. (31 p.). (Bibliotheca Hungarica antiqua)

Róla egy különleges munka: Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Budapest, 1978. Akad. Kiadó, 218 p. (Humanizmus és reformáció)

⁴² Köztük említendő az 1603-as *Icones*, amely a világ legjelesebb orvosainak portéit tartalmazza, visszatekintve egészen az ókorig. Csak halála után jelent meg Dioszkoridész '*Materia medica*' c. művének általa sajtó alá rendezett, addigi legteljesebb kiadása. Róla: Bálint Nagy István: Sámbock János orvosi működéséről. = Orvosi Hetilap 73 (1929) No. 17. pp. 409–413.; No. 18. pp. 438–440.

⁴³ vö. Bálint Nagy István: Purkircher György pozsonyi orvosbotanikus élete. (1530-1578) = *Acta biologica* (Szeged) 2 (1931) No. 1. pp. 63–70.

Példa Clusius és Purkircher kapcsolatára: Boross Klára: Nicolás Monardes sevillai orvos könyve a Latin-Amerikából behozott gyógynövényekről; Clusius ajándéka Georg Purkircher pozsonyi orvos számára. In: Mikó Árpád (összeáll.): Mátyás király öröksége I.: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2008. március 28–2008. július 27. (2008) pp. 94–95.

⁴⁴ Pécsi Lukács is hivatkozik arra, hogy saját botanikus kertje volt.

⁴⁵ Lásd például: Kemenes Pál: Dudith András (1533–1589) gondolatai a medicináról. = *Orvostörténeti Közlemények* 133–140 (1991–1992) pp. 97–109.; Dudith András: Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről. In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál., a szöveggond. és a jegyz.: Klaniczay Tibor. Bp., 1982. pp. 1143–1173.

természettudományok iránt érdeklődő magyar főúr, a győri püspök, Liszti János is. Clusius-szal állt levelező kapcsolatban Istvánffy Miklós humanista történétíró, alnádor, aki 1552–1556 között Padovában tanult, s ott Zsámboky János tanítványa volt. A felsoroltak fennmaradt házikönyvtárait tanulmányozva, számos alkalommal látjuk azokban a bejegyzést: „et amicorum”, ami mindenképpen egyfajta közös könyvhasználatra utal. Így lényegében nyomon követhető, hogy kik is voltak a tágabb értelemben vett tudóstársaság tagjai.⁴⁶

A sárvári udvarban élt 1553-tól – a már említett – Szegedi Kőrös Gáspár (Fraxinius Gáspár) orvostudós (1525k–1563) is, akit Nádasdy Tamás hívott meg Sárvárra, hogy feleségét, Kanizsai Orsolyát kezelje.⁴⁷ Ő volt az első magyar diplomás orvos, egyben az első, aki Magyarországon méhdaganatot távolított el, s ez dokumentálható is. Eredményesen kezelte Kanizsai Orsolya méhdaganatát, sőt meddőségét is.⁴⁸ A Batthyányiak és többször hívták őt udvarukba. Szegedi 1563-ban valószínűleg pestisben hunyt el.

Beythe István fia, **Beythe András**⁴⁹ is foglalkozott botanikai kutatásokkal. Németújvárott gróf Batthyány Ferenc nevelője, majd udvari papja volt. Neki köszönhetjük a Méliusz-féle 1578-as botanikát követő, kevés újat hozó, második magyar füveskönyvet 1595-ből.⁵⁰ A Beythe-féle németújvári füveskönyv 275 növényt ismertet, követve Méliusz forrásait. Főként Matthiolus egyik füveskönyve alapján⁵¹ a Méliusznál nem szereplő fajokkal bővítette ki Méliusz munkáját, 135 esetben szinte szó szerint Méliuszt követve.⁵²

A Nagyszombatban élt és alkotott Pécsi Lukács 1591-es erkölcsbotanikája azért is nevezetes, mert *a legelső fametszetes növény-ábrákat közli hazai kiadványban*. Ezeket maga készítette. Művében az egyes erényeket különböző növények személyesítenek meg. Műve, amely 20 magyarországi növényfajt ismertet, az egyik első nyomtatott botanikai emlékünknél.⁵³

Ami a kertészeti, s ezen belül gógnövényeket is bemutató munkákat illeti: Nagyszombatban jelent meg az első agrárkalendárium, Lippay János állította össze, első kiadásban 1662-ben, a másodikban pedig 1674-ben adták közre. Az ő nevéhez fűződik a *'Posoni kert'* c. jól ismert háromkötetes munka közreadása. A mű bátyja, Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének leírását tartalmazza, a virágos, a

⁴⁶ Boross Klára: Humanista kör Pozsonyban a 16. század második felében. In: Mikó Árpád (összeáll.): Mátyás király öröksége I.: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2008. március 28–2008. július 27. (2008) pp. 89–89.

⁴⁷ Szabó András: Az első diplomás magyar orvos: Szegedi Kőrös Gáspár. Adalék a nőgyógyászat magyarországi történetéhez. = Orvosi Hetilap 154 (2013) No. 32. pp. 1278–1282.

⁴⁸ Lásd: Grynaeus Tamás – Vida Tivadar (összeáll.): Szerelmes Orsikám ... A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Budapest, 1988. Szépirodalmi. 394 p.

⁴⁹ Gombocz Endre. Beythe András „Füves könyvének” kritikája. Bp., 1920. Hornyánszky. pp. 29–34 (Klny. a Botanikai Közleményekből.)

Tolnai Vilmos: Beythe András följegyzései. = Magyar Nyelvőr 29 (1900) pp. 361–363.

Gombocz Endre: Melius és Beythe András. = Magyar Nyelv 15 (1919) pp. 28–30.

Almai János: A „Fives könyv” szerzője = Orvosi Hetilap 46 (1964) pp. 2197–2198.

⁵⁰ Újabb kiadásai: Fives könyv : fiveknek és fagnac nevékről, természetökről es hasznokrul / irattatot ... Dioscoridesnek es Matthiolusnak ... irasokbul Beythe Andras altal. - [Debrecen] : [DE ATC], [2003]. [20] p., 135 fol. , Fives könyv : fiveknek és fagnac nevékről, természetökről es hasznokrul / irattatot ... Dioscoridesnek es Matthiolusnak ... irasokbul Beythe Andras altal. - [Budapest] : Kossuth, cop. 2006. [8] p., 135 fol., [24] p. + mell. - (Amor librorum)

⁵¹ Matthiolus I. Ferdinánd császárt Magyarországra is elkísérte a török elleni harcok idején. Szegedi Kőrös Gáspár levelezett is Mattiolival, sőt egyes kutatók szerint barátok is voltak.

⁵² A két Beythe életművéhez lásd: Zvara Edina: Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában. Szeged – Budapest, 2013. 500 p. (A Kárpát-medence újkori könyvtárai 9.)

⁵³ Alföldi Flatt Károly: Pécsi Lukács és botanikai műve. = Természettudományi Közöly 32 (1900) pp. 456–469.; Rapaics Raymund: Pécsi Lukács Koszorújának forrásművei. = Botanikai Közlemények 28 (1931) No. 5. pp. 121–125.

veteményes és a gyümölcsös kert bemutatásával. Lippay János vállalta a kert vezetését is. Őt tekintjük a magyar kertészeti szaknyelv megalapozójának, a magyar kertészeti irodalom úttörő szerzőjének.

Szabó T. Attila megállapította, hogy európai jelentőségű az első kötetben a török (hagymás) virágkultusz első tudományos igényű leírása Lippai tollából. Itt találkozunk először sok – akkoriban egzotikusnak számító – dísznövényvel (pl. jukka, aloé), de szerepelnek itt a 16. században már Clusius által jelzett dísznövények is (pl. orgona, tulipán, nárcisz, jácint, sáfrány, liliom) és mintegy 15 féle rózsa.

A második kötet külön részt szentel pl. az illóolajos-, a saláta-, a gyökérszöldség-növényeknek, a káposztaféléknek, hagymaféléknek, a növényi betegségeknek és az állati kártevőknek is. Ez utóbbi fejezetek révén őt tekinthetjük a magyar növénykórtan (fitopatológia) megalapítójának.

A harmadik kötet két fejezete gyümölcsfajokat és fajtákat, 14 fejezet a gyakorlati tennivalókat írja le (gyümölcsöskert elhelyezése, csemetenevelés, oltás-szemzés, ápolási munkák, kórtani ismeretek, szedés, tárolás, feldolgozás stb.).

A régi hazai botanikai, kertészeti munkák leírását **Nadányi János** fordításával zárjuk. Nadányi református lelkész volt, Apafi Mihály fejedelem feleségének, Bornemisza Annának gyulafehérvári udvarában is működött, maga a mű a fejedelemasszony támogatásával jelent meg 1669-ben Kolozsvárott '*Kerti dolgoknak leírása*' főcímmel. E több mint félezer oldalas kötetből csak 75 nyomtatott példány készült. Négy nagy részre tagolódik, melyek közül főleg a harmadik, az *Alexikepus avagy orvos kert. Sok féle dolgoknak, és titkos orvosságoknak hozzáadásával megtöbbsített Mizald Antal Monluciai orvos doktor által* címen, a 262–274 oldalakon foglalkozik gyógynövényekre vonatkozó gyógyászati adatokkal. Apáczai Enciklopédiájában a botanikai rész (41–44. fejezet) valószínűleg az ő munkája. Más témákban is jelentek meg írásai.⁵⁴

⁵⁴ Az Amsterdamban megjelent másik munkája két évtizede itthon is megjelent: Iohannis Nadányi: *Florus Hungaricus* – Nadányi János: *Florus Hungaricus*. A latin és a magyar szöveget, továbbá az angol kiad. bevezetőjét és kiegészítő történeti áttekintését sajtó alá rend. Havas László, Óbis Hajnalka, Orosz Ágnes, Szabadi István, Szűcs Gábor, Takács Levente, Tegye Imre. Debrecen, 2001. 456 p.